

ПАРЦЕЛЯЦІЯ ЯК ЗАСІБ ЕКСПРЕСИВНОГО СИНТАКСИСУ УКРАЇНСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена комплексному вивченню явища парцеляції на матеріалі українського мовлення другої половини ХХ століття. Проаналізовано основні погляди на проблему парцеляції в сучасній лінгвістичній науці, доповнено й уточнено ряд диференційних ознак.

Розглянуто функції парцеляції як засобу експресивного синтаксису, прокоментовано типи відношень між базовим компонентом та відчленованим елементом. Визначено структурні особливості парцельованих конструкцій у художньому мовленні другої половини ХХ століття: описано парцеляцію в межах простого речення, охарактеризовано модифіковані складні синтаксичні конструкції та парцельований повтор як один із засобів розширення синтаксичної структури речення.

Ключові слова: експресивність, емоційність, об'єктивна та суб'єктивна модальність, парцеляція, синтаксична конструкція, головні та другорядні члени речення, предикативний компонент, позиція парцелята.

Чернушенко Н.М. Парцелляция как средство экспрессивного синтаксиса украинской художественной литературы второй половины ХХ века. *Статья посвящена описанию явления парцелляции как средства экспрессивного синтаксиса, анализируются особенности парцеллированных конструкций украинского языка второй половины ХХ века.*

Установлены различия между статическим и динамическим аспектами предложения. Описаны конструктивные особенности парцелляции: двусторонняя зависимость компонентов; количество парцеллятов, определяемое структурными особенностями распадающегося предложения; активность парцелляции главных и второстепенных членов предложения в зависимости от их позиции. Рассмотрен эмоционально-экспрессивный потенциал парцеллированных конструкций, прокомментированы их функциональные особенности в современной художественной речи.

Ключевые слова: экспрессивность, эмоциональность, объективная и субъективная модальность, парцелляция, синтаксическая конструкция, главные и второстепенные члены предложения, предикативный компонент, позиция парцеллята.

Chernushenko N. M. The parceling phenomena as means of expressive syntax phenomena in the Ukrainian poetical language of the second half of the XX century. *The article is devoted to studying the parceling phenomena in the Ukrainian language of the second half of the twentieth century. The main opinions on the problem of parceling in the contemporary linguistic science are analyzed, a number of varied features which help to define this problem among other types of emotional language are supplemented and specified.*

This work is considering the principal functions of parceling as means of expressive syntax, describes basic types of relation between the base component and the parted element. The structural types of parceling constructions in the Ukrainian poetical language of the latter half of the twentieth century are defined: a) parceling within a simple sentence is described; b) modified complex syntax constructions are considered; c) parceling reiteration as one of means of extension the syntax sentence structure is analyzed. The correlation between parceling and basic text categories are described, typical thematic fields of parceled items are discovered.

Keywords: expressiveness, emotionality, objective and subjective modality, parceling, syntax construction, principal and secondary parts of sentence, predicative component, the position of the parceled item.

Художній текст – це організована певним чином система, що характеризується наявністю елементів комунікації, специфічністю їх набору та особливою структурою відношень між ними. Ситуація позамовної дійсності може бути репрезентована у вигляді різних синтаксем, а добір формальних засобів вираження змісту впливає на характер експресивного насичення конструкції. Завдяки розчленуванню синтаксичного утворення, побудованого за формулою речення, стають можливими варіювання різних лексико-семантичних відтінків значень, що виникають унаслідок образно-естетичної конкретизації й індивідуалізації змістових відрізків. Одним із найколеритніших засобів увиразнення, що ґрунтується на основі синтаксичного перерозкладу, розчленування, вияскравлення окремих компонентів, є парцеляція.

Різні грані семантики художнього слова найпродуктивніше виявляються на синтаксичному рівні. Енергія слова завжди пов'язана з емпатичною інтонацією, тому порушення звичайних синтагматичних моделей речення з метою виділення тих чи інших слів, словосполучень або й окремих предикативних частин має потужний емоційно-експресивний потенціал. Парцелювання синтаксичних конструкцій стало ознакою ідіолекту таких відомих українських поетів і письменників як Ліна Костенко, Іван Драч, Микола Вінграновський, Павло Загребельний, Євген Гуцало та ряду інших.

Актуальність дослідження обумовлена потребою вивчення на рівні вищого навчального закладу засобів експресивного синтаксису (зокрема, парцеляції), які, трансформуючи синтаксичні одиниці, суттєво змінюють семантику художнього слова. Попри наявність значної кількості праць із проблем парцеляції серед мовознавців немає єдиної думки відносно трактування питання про природу сегментованого висловлення та визначення меж цього явища, з'ясування його структури, функцій та синтаксичного статусу. У статті ставиться завдання дослідити деякі параметри парцелюваних конструкцій, розглянути їх структурні та змістові особливості з власне синтаксичних і функціонально-стилістичних позицій на основі текстів української художньої літератури другої половини ХХ століття з метою поглибленого вивчення цього явища.

Теоретичним підґрунтям нашої роботи послуговували праці, у яких узагальнено досвід мовознавчої науки з питань парцеляції. Природа цього явища та особливості функціонування розглядалися на матеріалі французької, німецької, чеської, російської та інших слов'янських мов (Ш. Баллі, В. Матезіус, Й. Неквапіл, В. Виноградов, Л. Шерба, О. Пешковський, В. Белошапкова, Ю. Ванников, О. Скоробагатова, О. Сковородников, Є. Іванчикова, Г. Акімова, Н. Арутюнова, Н. Формановська та ін.). Виходячи зі специфіки української національно-мовної традиції, а також із того факту, що кожна мова має свій специфічний набір засобів для вираження семантики на синтаксичному рівні, постає необхідність дослідження парцелюваних речень саме на українському мовному ґрунті. Комплексний аналіз парцеляції як явища експресивного синтаксису стає можливим на сучасному етапі розвитку мовознавчої науки та лінгводидактики, спрямованій в бік вивчення синтаксичних явищ із погляду лінгвістики тексту та комунікативного синтаксису.

Мета роботи – комплексний опис парцельованих одиниць, характерних для української мови другої половини ХХ століття. Мета роботи зумовлює реалізацію таких завдань:

Виявити конструктивні особливості парцеляції, простежити характер взаємозв'язку між базовим утворенням та парцелятами, описати різні позиції відчленованого компонента.

З'ясувати емоційно-експресивний потенціал парцельованих побудов. Виділити експресивні можливості парцелятив у сучасному художньому мовленні та прокоментувати основні їх функції.

Обґрунтувати статус сегментованих та парцельованих конструкцій.

У сучасній лінгвістиці існує погляд, що афективне слід прирівнювати до емоційного (О. Реформатський, Ю. Ванников, В. Звєгінцев, Ю. Степанов, О. Єфімов). Як загальне й часткове, розглядається експресивність та емоційність у дослідженнях Є. Галкіної-Федорук, В. Шаховського, В. Чабаненка та ін.

Погляди на експресивність як особливу лінгвостилістичну категорію, градуйовану різними мовними рівнями і в той же час багатоконпонентну на всіх цих рівнях, дозволили зробити висновок, що експресивне в синтаксисі так чи інакше пов'язане з поняттям суб'єктивної модальності. В. Виноградов поєднує експресію, закладену в синтаксисі, із суб'єктивно-експресивними формами. До своєрідних засобів експресивного синтаксису він відносить інверсивне розміщення компонентів висловлення, особливі типи сполучення речень, своєрідні типи приєднувальних синтаксичних конструкцій, у яких змістовий зв'язок визначається не логікою предметних значень фраз, а суб'єктивним поглядом оповідача. Суб'єктивні форми протиставляються об'єктивним, що розглядаються як найпростіші синтаксичні одиниці. Художній, експресивний ефект твору досягається шляхом зміни сигнальної системи, так би мовити, оновлення сигналу, який порушує стереотип (В. Шкловський), та сама думка може бути передана різними граматичними формами і виступати в різних семантичних варіантах (С. Єрмоленко) [2]. Парцеляція є найпродуктивнішим і найяскравішим в емоційному плані засобом виразнення, виділення думки, оскільки до об'єктивної інформації, закладеної в структурі речення, додається авторська оцінка.

Підходячи до аналізу парцеляції з позицій теорії актуального членування речення, дослідники вбачають у ній засіб створення у висловленні нового самостійного рематичного центру або кількох таких центрів. Ця видільна функція парцеляції є основною (постійною), бо відтворюється за умови будь-якої текстової реалізації парцельованого речення. Крім емоційно-видільної пропонують виділяти зображальну, експресивно-граматичну та характерологічну функції парцеляції в художніх текстах (О. Сковородников). Остання активізується в прозовому мовленні, на відміну від усіх інших, що є продуктивними як у прозових, так і в поетичних текстах.

При парцеляції висловлення членується на ту кількість компонентів, яка передбачена структурними та функціональними особливостями синтаксеми, що розпадається. Сегментація – це розчленування на дві частини

(тему й рему). Якщо парцеляти зберігають усі синтаксичні взаємозв'язки з базовим компонентом, які мали до розпаду конструкції, то в сегментованих утвореннях частина, що позначає рему, не є членом попереднього речення.

Питання ж парцеляції та приєднування слід вирішувати на двох різних рівнях мови: парцеляція належить до динамічного аспекту речення, а приєднування – до статичного, виступаючи як один із типів логіко-граматичних відношень. Якщо кількість парцелятив обумовлюється структурними можливостями синтаксичної єдності, що розпадається, то число приєднаних компонентів – ситуацією мовлення. Парцельовану конструкцію завжди можна перебудувати в одне синтаксичне ціле, тому що парцеляти завжди зберігають свою синтаксичну залежність, тоді як приєднаний елемент не додається до попереднього речення, оскільки граматична будова останнього не вимагає його наявності.

Залежно від того, яка частина конструкції вноситься в парцелят, змінюється актуальне членування виразу і відбувається переакцентуація всього фрагмента тексту.

На можливості парцеляції будь-якого члена речення суттєво впливає його позиція (В. Федонюк) [3], яка може бути вакантною (за відсутності однорідних членів речення) або дублюючою (за їх наявності). Для українського поетичного мовлення характерне розміщення відчленованих головних членів речення в дублюючій позиції: *Все зарябіло, як газетні шпальти. Бетон, гудрон і пляжна пастораль* (Л. Костенко); *Я знову зводжу зір. І бачу в дзеркалі все ту ж кімнату* (І. Жиленко).

Другорядні ж члени активно парцелюються в різних позиціях: *І уперше я пожалів, що живу не в казковім віці, де все просто. Для королів* (І. Жиленко); *П'ю за нашу осінню дружбу. І за кави гіркий нектар. За веселу твою байду-жисть до моїх поетичних чар* (І. Жиленко).

Парцелят може розміщуватися контактено чи дистантно стосовно базової структури: *Зітхни. Спакни. І знову божий день почни* (І. Жиленко); *Узять трамплін! І з їхати, як Сольвейг. Як з крижаними крилами Ікар. Для себе. Для снігів оцих. Для сосен. Для того, щоби страх не виникав. Розбитися. Згоріть, як еретичка* (Л. Костенко). Для українських поетичних текстів другої половини ХХ століття характерним є, як правило, контактне розміщення виокремлених компонентів.

Хвилеподібна парцеляція (А. Загнітко) – це членування єдиного смислового цілого; при цьому парцелят виступає максимально спрямованим на попередню структуру, оскільки в останній не тільки міститься опорне слово, але й сама атрибутивна сутність парцелята деформується й розмивається поза основною структурою: *І кораблі прихилились бортами до тихих причалів. Одні – величезні, охайні і гордовиті. Другі – втомлені, працьовиті. Треті – швидкі, неспокійні, хвацькі* (Л. Костенко) [2]. Наявність парцелятив валентно зумовлена опорним словом базового речення, виокремлення відповідних компонентів сприяє їх голошенню, актуалізації, допомагає набуди їм цілком самостійного текстотвірного начала [1]. Якщо ж комунікативний радіус першого парцелята спрямований на смислове навантаження останнього

й таким чином витворюється коло, яке уточнюють, модифікують усі інші його компоненти, – це радіальне парцелювання: *При майстрах якось легше. Вони – як Атланти. Держуть небо на плечах. Тому і є висота* [Л. Костенко]. Внутрішньотекстовий зв'язок між парцелятами зумовлюється кульмінаційною тезою роздумів ліричного героя – *Атланти. Держуть небо на плечах*. Винесення в окремих парцелятах уточнювального компонента *Тому і є висота* надає довершеності, певної семантичної ємності всьому висловленню.

Парцеляція як лінгвістичне явище, виникаючи в усному розмовному мовленні, стає нормою літературної мови, поширюючись у різних її стилях і зберігаючи при цьому розмовну специфіку.

У межах простого речення активно виокремлюються однорідні члени, що для них є характерним як контактне, так і дистантне розташування, хоча перевага все ж віддається першому. Кількість відчленованих елементів варіюється від одного до чотирьох. Для головних членів речення, як правило, робочою є дублююча позиція. Парцельовані підмети найчастіше виражаються іменником у формі називного відмінка: *Там степ і степ. І скіфи славнозвісні* (Л. Костенко); *Навіть огірок підповзає ближче. Іластівка. І пєс* (І. Жиленко). Типовими є моделі, у яких один із однорідних підметів залишається в базовій частині, а інші (два чи три) виносяться в парцелят. Достатньо продуктивно членуються побудови з узагальнювальним словом та рядом однорідних підметів, що відокремлюються від основного утворення: *Ішли музики із весілля. Цимбали, бубон і скрипаль* (Л. Костенко); *Все мені в руки давалось на світі. Любові. Розлуки* (М. Вінграновський).

Досягти оптимального ступеня смислового потенціалу допомагає парцелювання предиката. Однорідні присудки, поєднані сполучниковим та безсполучниковим зв'язком, подаються окремими парцелятами або цілісними семантичними блоками, відчленованими від базового утворення: *Лускають лампи. Прискають* (І. Драч); *Один деньок урвала. І сховала в рукав* (Л. Костенко).

Залежно від лексико-семантичних особливостей однорідних парцельованих присудків можна виділити три групи парцельованих конструкцій:

1) коли однорідні присудки, що парцелюються, належать до одного семантичного класу слів, сприяють уточненню, конкретизації першої частини висловлення в наступних частинах: *Грюкнули двері. І зачинились* (І. Жиленко), – парцельований простий дієслівний присудок доповнює значення присудка основної частини;

2) коли однорідні присудки, що парцелюються, належать до різних семантичних класів слів і виконують здебільшого функцію логічного виділення, акцентування: *Своїх дорослих віршів не люблю. Не впізнаю* (І. Жиленко), – парцеляційного розчленування зазнає односкладне означено-особове речення, предикативність характеризується цілісним вираженням в одному компоненті – головному члені, репрезентованому однорідними простими дієслівними присудками, один з яких парцелюється;

3) коли в ланцюгу однорідних присудків, що парцелюються, одні з них належать до різних семантичних класів, а інші – до одного семантичного

класу й виконують ті самі функції експресивізації, що й конструкції першої та другої лексико-семантичних груп: *Отак і повезуть. І привезуть. І страять* (Л. Костенко), — простий дієслівний присудок базової частини та перший парцелят мають однакове семантичне наповнення, на відміну від другого парцелята, але всі вони виконують функцію логічного виділення, акцентування.

Парцеляція присудків сприяє підвищенню комунікативного динамізму висловлення. Вияскравлення головного члена речення допомагає надати синтаксемі кращої оглядовості через привернення уваги до окремих змістових компонентів. Ступінь парцеляції різних членів і частин речення неоднаковий, він залежить від емоційно-психологічних умов мовлення, змістової важливості парцельованих членів, від їх граматичної самостійності в структурі речення. Як свідчить проаналізований матеріал, частота вживання в ліричних творах парцельованих присудків різного типу більша, ніж підметів. Це можна пояснити як індивідуально-авторськими особливостями стилю того чи іншого письменника, так і специфікою українського поетичного мовлення взагалі.

Другорядні члени речення продуктивно парцелюються як у дублюючій, так і у вакантній позиціях. Яскравими виразниками емоційності в українському поетичному мовленні є парцельовані означення. Знаходяться парцеляти найчастіше після означуваного слова, бо саме таке розміщення є характерним для емоційно забарвлених текстів: *Щось пролетіло. Чорне, як ворона* (Л. Костенко). Вони підвищують інформативність повідомлення, допомагають читачеві чи слухачеві зрозуміти авторську оцінку, яка виражається шляхом акцентуалізації частини висловлення: *Атрамвай пополудні! Теплі, дерев'яні* (І. Драч); *Вони прийшли, як відплата. Веселі, бездомні й голодні* (Л. Костенко), — парцельовані означення подаються одним семантичним блоком, найуживанішою є модель із двома, трьома виокремленими елементами: *Криниця в зимових полях Несхибно дивиться на шлях. Заметена. Лиха. Сама* (І. Драч), — кожне означення утворює окремих парцелят. Продуктивно відчленовуються постпозитивні непоширені означення: *Не вирвуся. Прикручена, прикута* (Л. Костенко); *Ішов Хікмет. Лице блідий* (Л. Костенко). Для українського мовлення характерним є парцелювання узгоджених означень, які виступають у дублюючій позиції: *А пиріг великий, запашний. Смачни-и-ий!* (Л. Костенко); *Руки у тебе ніжні. Випещені та білі* (Л. Костенко).

Показова парцеляція обставин (місця, часу, міри, ступеня, причини, мети, умови та допустовості) у постпозиції. Продуктивними є парцельовані утворення з обставинами, вираженими одиничними прислівниками, іменниками в непрямих відмінках: *Я жду тебе. Даремно* (Л. Костенко); *Я знаю, важко. У твоєму віці* (Л. Костенко); *Повернуться. На звичні місця* (І. Жиленко).

Якщо в парцелят відходять дві чи більше обставин, то в поезіях, скажімо, Ліни Костенко найчастіше спостерігаються синтаксичні конструкції, у яких ці другорядні члени утворюють один семантичний блок, а не розбиваються на окремі частини: *І раптом з'явилися художники! Неждано так і так грізно* (Л. Костенко). У ліричних творах Ірини Жиленко, Івана Драча

фіксується зовсім інша тенденція. Якщо членується просте речення з кількома обставинами, то вони найчастіше подаються у вигляді окремих парцелятів: *Зайди кудись. Вона край себе. За тень* (І. Жиленко); *Тужно обладнано. Натужно. Владно* (І. Драч).

Додатки в поетичних творах в основному парцелюються в дублюючій позиції. Наприклад: *Треба ж тришки щастя і котам. І старцям* (І. Жиленко). Цей факт можна пояснити тим, що, на відміну від інших другорядних членів, додаток інколи є обов'язковим компонентом речення, тому або взагалі не парцелюється, або в базовій частині залишається один із семантично однорідних додатків, а інші відходять у парцелят.

Активно використовується модель із прямим додатком, який залишається в базовій частині, й одним або кількома додатками, винесеними в парцелят. Вони можуть подаватися як одним парцеляційним блоком, так і окремими елементами: *Там розглядали різні візерунки. Ливарні форми. Золото. Емаль* (Л. Костенко). Доцільним буде й аналіз у межах складних синтаксичних конструкцій парцельованих побудов із кількома присудками (кожен з яких має ряд залежних елементів). Найбільш уживаними серед утворень такого типу є речення з простими дієслівними присудками, винесеними в парцелят. Робочими є моделі, у яких кількість парцельованих частин варіюється залежно від структурно-функціональних можливостей речення від однієї до чотирьох. Наприклад: *Все одно я знов прийду. І знову кину плащ свій білий на роля* (І. Жиленко); *Любили степ, і волю, і пісні. Приносили присягу при вогні. Стріляли з лука, билися мечами* (Л. Костенко).

Практично будь-яке утворення з зв'язком можна трансформувати в розчленовану побудову. Сполучники в реченнях такого типу не тільки поєднують предикативні частини, а й допомагають сфокусувати увагу читача на значущості наступного повідомлення. *Давно колись була ріка Діала. І цар персидський на імення Кір* (Л. Костенко). Сполучник *і* зберігає зв'язок із попереднім реченням, а також підсилює значущість наступного, спрямовуючи увагу читача на певний змістовий відрізок. Своєрідна ритмомелодика поетичної строфи, що утворилася завдяки парцеляції, наближає функціональне значення сполучника *і* до підсилювальної частки, але така позиція не є для нього визначальною. Досить продуктивно для поєднання предикативних частин складносурядних парцельованих речень використовуються сполучники *а* й *та*: *Вчора був я король королів. А сьогодні попіл згорання осідає на жар кольорів* (Л. Костенко).

В аналізованому матеріалі було виявлено парцельовані складносурядні побудови із розділовими та пояснювально-приєднувальними сполучниками, що застосовуються в основному у приєднувальних конструкціях, функціонування речень такої семантики більш характерне для прозових текстів. Слід відзначити, що не зазнають поділу на окремі елементи й одночленні складнопідрядні структури, на відміну від двочленних. При парцельованні підрядних речень зі значенням мети суттєво підсилюється мотивація вчинків. Модальність парцелятів зумовлена базовим компонентом, на який вони орієнтовані, але в той же час модальність підрядної частини набуває

певної самостійності й не відображається в головній. Виносяться в парцелят також структурні елементи складнопідрядного речення з підрядними причини з метою підкреслення причини певної дії, наголошення на ній: *Велінь царя не визнаю. Бо, через євнухів передані, втрачають царственість свою!* (Л. Костенко). Модальність такого парцелята залежить від модальності основного речення.

Розрив граматичної структури може проходити як на межі підрядних зв'язків, так і однорідних: *Знічев'я німець зброю підніма. І цілється. Бо холодно і нудно йому стоять, арійцю, на посту* (Л. Костенко).

Найпродуктивніше парцелюється складне безсполучникове речення. Найуживанішими є двокомпонентні моделі парцельованих речень, що означають одночасність перелічуваних явищ. Такі конструкції характеризуються однотипними формами дієслів-присудків (у теперішньому чи минулому часі недоконаного виду): *Блискоче ніч перлиною Растреллі. З гори збігає Боричів узвіз* (Л. Костенко). Продуктивними є парцельовані конструкції з дієсловами-присудками у формі минулого часу доконаного виду, що означають результативність дії: *Все обступили солонці. Рілля вродила камінцями* (Л. Костенко). Безсполучникові складні побудови з однотипними частинами із зіставно-протиставними відношеннями в аналізованих поезіях парцелюються менше, ніж конструкції, розглянуті нами раніше. Це можна пояснити тим, що в мові взагалі не так часто трапляється поєднання предикативних частин, абсолютно протилежних за своїм змістом, в одне синтаксичне ціле: *Вмер поет. Лишився влач* (І. Жиленко), – при такій побудові поетичної строфи підсилюються, увиразнюються протиставні відношення між двома частинами речення.

Складні безсполучникові речення з різнотипними частинами парцелюються значно менше. У більшості випадків вони представлені розчленованими синтаксичними конструкціями з причиновими, умовними та наслідковими відношеннями, у яких парцелят розкриває причину того, про що йдеться в базовому реченні: *Душа пройшла всі стадії печалі. Тепер уже сміятися пора* (Л. Костенко).

Основні положення та висновки значно розширять уявлення про можливість експресивного синтаксису в межах функціональних стилів сучасної української мови. Отримані матеріали та результати можуть бути використані при вивченні лінгвістики тексту, простого та складного речення в загальноосвітній і вищій школах, а також застосовані у спецкурсах із лінгвістически, спецсеминарах із проблем синтаксичної семантики.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Загнітко А.П.** Сучасна українська літературна мова. Синтаксис простого ускладненого і складного речення / А.П. Загнітко – Донецьк : Вид-во ДонНУ, 1994. – 204 с. 2. **Єрмоленко С.Я.** Синтаксис і стилістична семантика: [монографія] / С.Я. Єрмоленко – К. : Наукова думка, 1982. – 210 с. 3. **Федонюк В.Є.** Парцеляція як засіб організації прозового тексту (на матеріалі чеської мови) / В.Є. Федонюк // Слов'янський збірник. Вип. III. – Одеса: Одеський держ. ун-т., 1998. – С. 111–114.